

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

О. В. БОБРОВСЬКА (Київ)

З історії вбрання населення півдня Східної Європи у пізньоантичний період (за археологічними даними)

Пізньоантичний період ¹ в історії півдня Східної Європи насичений важливими політичними подіями. У попередні часи, на тлі стрімкого поглиблення політичної кризи Риму, зовнішні кордони імперії витримували посилений тиск з боку варварських племен. На територію Східної Європи з Надвіслення перекочували племена, відомі під загальною назвою "готи". Об'єднані з іншими варварськими етносами, вони становили значну небезпеку для імперії. Антиримські військові операції III ст. дістали в історії назву "готських", або "скіфських" війн. Вони супроводжувались активізацією піратства, а пізніше - цілим рядом спланованих морських акцій.

Початок пізньоантичного періоду характеризується відносною стабілізацією зовнішньополітичної обстановки на межах імперії при Костянтині ² та його наступниках. У IV ст. на території Східної Європи формуються великі протодержавні утворення візі- та остроготів. Період правління імператорів династії Костянтина був лише тимчасовим затишшям перед нашествиям на територію Східної Європи могутнього племені гунів. Гунська експансія стала поштовхом до початку міграційного потоку - т. зв. Великого переселення народів.

Першими рушили з місця придунайські племена. Готи-"тервінги", на чолі з Фрітігерном, переправилися через Дунай і з дозволу імператора Валента оселилися на території Нижньої Мезії. Розпочалася велика європейська "одісея" готських племен, що закінчилася для остроготів в Італії у VI ст., для візіготів - у Галії та Іспанії у VII ст. ³

Загальна назва "готи" поширювалася при цьому на поліетнічне населення, що складалося з германських (вандалів, гепідів, герулів та власне готів), фракійських (гето-даків), пізньоскіфських, сарматських та аланських племен. Атрибуція етнографічних ознак населення півдня Східної Європи становить одне з найважливіших наукових завдань. Лише нечисленні риси матеріальної культури можуть бути надійним етнографічним показником. Оскільки ж костюм відноситься до консервативних рис культури, його реконструкція має першорядне значення для таких досліджень.

Надійними джерелами реконструкції костюма є археологічні, іконографічні та наративні дані. Втім, письмові джерела, які стосуються вказаного періоду, надто скупи у свідченні щодо зовнішнього вигляду та побуту східноєвропейських племен. Іконографічні дані — досить специфічний різновид джерел -- ще потребує окремого, спеціального дослідження. Найбільше пам'яток матеріальної культури здобуває археологія.

Власне археологічний аспект реконструкції стародавнього костюма, безпосередньо пов'язаний з вивченням поховального інвентаря, переважно зводиться до фіксації знайдених на кістяку деталей вбрання.

Поняття "костюм" включає головний убір, одяг, убір (застібки та прикраси), взуття та різні аксесуари. Найбільш цінним джерелом реконст-

рукції стародавнього костюма є деталі убору, які за функціональним призначенням можна поділити на декілька груп. Першу з них — фурнітуру — становлять речі декоративно-утилітарного призначення: фібули та пряжки, котрі служили для з'єднання різних частин одягу. Другу — утворюють прикраси, які виконували виключно естетичну функцію: шийні гривні, браслети, каблучки, намиста та намистини, а також підвіски-амулети.

Реконструкція костюму мешканців півдня Східної Європи проводилася на основі знахідок у поховальних комплексах черняхівської археологічної культури III—IV ст.

Основою жіночого одягу була сукня без рукавів або ж з довгими рукавами, скоріше за все шита, інколи підперезана по талії вузьким шкіряним чи полотняним паском. Частіше плащ було застігнуто на плечах двома однотипними фібулами чи однією. При цьому, фібули розташовувалися пружинами донизу.

Двофібульна модель "готського" жіночого костюма, за М. Темпельманн-Моньчинською, з'являється на території Мазовії та Піддашша на початку пізньоримського періоду⁴. Міграційні процеси у цей час сприяли перенесенню цієї моделі, а також цілого ряду прикрас на територію півдня Східної Європи. Модель була настільки привабливою, що її легко приймали різноетнічні племена, які входили до складу союзів протягом їх існування, а також представники різних соціальних верств населення. Костюм родової аристократії доповнювався неординарними виробами та золотими прикрасами.

Зрідка зафіксовані випадки прикрашання намистинами жіночих головних уборів. Ця традиція характерна для сарматів. Жіночі хустки, відомі у східногерманському⁵ та гето-дакійському⁶ костюмах, закріплювалися на шії фібулою або зав'язувалися вузлом на потилиці. Роль накидки-капюшона міг виконувати насунутий на голову плащ.

Одяг чоловіків складався з сорочки, штанів, підперезаних вузьким шкіряним паском з металевою пряжкою, та плаща. Плащ виготовлявся з прямокутного шматка полотна. Він скріплявся на одному плечі фібулою. Втім, частіше в чоловічому уборі фібули відсутні. Це дає можливість припустити, що існували й інші різновиди чоловічого верхнього одягу.

Нижній та верхній одяг виготовлявся з текстилю однакового, полотняного сплетіння з рослинних та вовняних волокон різної товщини⁷. Очевидно, тонка тканина використовувалася для пошиву нижнього одягу, груба — для виготовлення плащів⁸. Непрямим підтвердженням того, що принаймні частина одягу була шитою, є знахідки мідних голок у кістяних циліндричних футлярах.

Убір східноєвропейських варварів, крім фібул та пряжок, що скріпляли одяг, включав елементи декоративного характеру. Зрідка загальну композицію жіночого костюма доповнювали прикраси: шийні гривні, браслети з металу та бісеру, каблучки, сережки. Ці речі були популярними у населення, що становило основу європейських етнополітичних об'єднань у II ст.⁹ У III—IV ст. вони "випадають" із номенклатури деталей "готського" костюма. Але пізніше, в VI ст., знову займають важливе місце у структурі традиційних моделей костюма. Знахідки цих прикрас у пізньоримський час свідчать, насамперед, про порушення встановлених норм. Наприклад, зрідка костюм жінок та дівчат доповнювався браслетами з бісеру, з бісеру та великих поліхромних намистин, із розетки оленячого рогу, що їх носили на зап'ясті. Однак ці факти свідчать про запровадження сарматських звичаїв та традицій в уборі населення півдня Східної Європи.

Важливого декоративного акценту костюму населення Східної Європи надавали намиста¹⁰. Частина прикрас виготовлялася місцевими ювелірами, косторізами тощо. З Прибалтики надходили бурштинові вироби. Моно- та поліхромні скляні намистини постачалися великими виробничими центрами Сирії та Єгипту, завдяки налагодженим тривалим торговим зв'язкам. Сировина для виготовлення "коралів" та мушлі моллюсків видобувались у басейнах Червоного та Середземного морів й надходили до регіону завдяки морській торгівлі. Намиста складалися переважно в синій кольоровій гамі¹¹.

Порівняно з центральноевропейським варварським убором, особливістю намиста населення півдня Східної Європи була велика кількість підвісок-амулетів¹². Тут існували специфічні типи чоловічих та жіночих прикрас. Чоловіки віддавали перевагу пласким прямокутним підвіскам із срібла¹³. Жіночий костюм нерідко доповнювали поясні комплекти амулетів з іклів тварин, мушлів моллюсків та рогових пірамідальних підвісок. Вони інтерпретуються дослідниками як символи родючості. У населення півдня Східної Європи, крім того, існували й найпоширеніші загальноєвропейські типи амулетів¹⁴.

Цікавий об'єкт досліджень являють собою залишки взуття. Взуттєві ремінці з пряжками, що їх знаходили звичайно на кістках стоп¹⁵, правила для фіксації нешитого шкіряного взуття¹⁶. Втім, масово носили моделі, що не потребували використання фурнітури. Не виключено, що переважна більшість населення, принаймні влітку, взагалі обходилась без взуття.

Незважаючи на те, що поширення уніфікованих моделей убору нівелює своєрідність традиційних костюмів представників різних етносів та "готських" політичних утвореннях, інколи вдається виявити їх окремі риси.

Значним був внесок сарматських та аланських традицій у створення моделей варварського східноєвропейського костюма.

Важливим аксесуаром його стають поясні торбинки для дрібного побутового начиння та амулетів. Чоловіки тримають у них ножі, гольники з бронзовими голками; жінки — пінцети, мідні ножички та ножиці, прясла, голки тощо. В деяких випадках такі торбинки декорувалися намистинами. Великі екземпляри, можливо, служили застілками.

З IV ст. у костюмі населення півдня Східної Європи археологічне зафіксовано деталі військової амуніції у вигляді портупейних ременів, що скріплювалися металевою пряжкою чи кільцем. Залишки стегнових портупейних ременів відомі у чоловічих та жіночих¹⁷ аланських похованнях зі зброєю III ст.¹⁸

Письмові джерела характеризують "однаковість" та "легкість" озброєння аланів¹⁹. Датування знахідок пізньоримських мечів на території півдня Східної Європи відноситься переважно до середини -- другої половини IV ст.²⁰, тобто періоду, коли в цьому регіоні вже діяли, за археологічними даними, номади "нової хвилі зі сходу", етнічно адекватні аланам²¹. Прибульці дотримувалися різної дистанції по відношенню до панівних тут готських об'єднань. Незначна їх частина входить до складу цих союзів. При цьому, аланські жінки приймають уніфіковану "готську" модель жіночого убору, привносячи до неї специфічні "східні" елементи²².

Судячи з археологічних даних, приймається ця модель й представниками фракійської етнічної групи Пруто-Дністровського межиріччя, костюм якої, принаймні жіночий, не містив у попередні часи будь-якої фурнітури²³.

Процес формування готських об'єднань²⁴ починається на межі III—IV ст. й викликаний багатьма факторами. Політичні чинники розподілу "готів", ймовірно, накладалися на інші, більш глибинні, такі, наприклад,

як різниця в етнічному складі об'єднань, в підходах до формування соціальної структури, військової та економічної стратегії тощо.

У костюмі, як у дзеркалі, відбивались усі перипетії економічного та політичного тогочасного життя. У західних та східних "готів" був дещо різний склад імпорту прикрас та біжутерії. Крім того, розбіжності в їх комплектах диктувалися вподобаннями та традиціями населення. Так, певні відмінності спостерігаються у типах фурнітури, що їх використовували візі- та остроготи.

Проте основні тенденції розвитку костюма були загальними для обох формувань. Як це не парадоксально, але політичне розмежування не стало на перешкоді подальшому становленню єдиних норм убору та прикрас. З середини IV ст., на тлі повсюдного поширення уніфікованих моделей убора, спостерігається нормування наміста²⁵.

З другої половини IV ст. значного поширення набувають двошарові фібули зі сплавів, які містили срібло, -- прототип ранньосередньовічних застібок. Тобто естетика ранньосередньовічного варварського костюма сформувалась у надрах політичних об'єднань зі складною багатокомпонентною етнічною структурою півдня Східної Європи.

¹ Словарь античности. - М., 1989. - С. 443.

² М а ш к и н Н. А. История Рима. - М., 1948. - С. 556.

³ Iord. Get. 153, 183.

⁴ Tempelman n-Maczynska M. Stryj kobiecej kultury wielbarskiej i jego powiazania z sasiednimi obszarami // Kultura wielbarska w mtodsrym okresie rzymskim. — Lublin, 1988. - S. 217.

⁵ Tempelman n-M aczynska.- 1988. - Op. Cit. - S. 206.

⁶ Рикман Э. А. Одежда народов Восточной Европы в раннем железном веке. Скифы, сарматы и гето-даки (середина I тысячелетия до н. э. — середина I тысячелетия н. э.). // Древняя одежда народов Восточной Европы. - М., 1986. - С. 25.

⁷ Р и к м а н Э. А. Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры. — М., 1975. — С. 190.

⁸ Це відомо за відбитками переплетіння ниток на кордованих залізних виробх.

⁹ T e m p e l m a n n-Maczynska M. Das Frauentrachtzubehör des mittel — und osteuropäischen Barbaricums in der römischen Kaiserzeit. - Krakow, 1989.

¹⁰ Див.: Бобровская О. В. К изучению Черняховского ожерелья // Проблемы вивчення та охорони пам'яток археологи Київщини. Тези доповідей першої науково-практичної конференції. Білогородка. Жовтень 1991 р. — К., 1991. — С. 15, 16.

¹¹ Це відомо як з дослідження скляних намистин (Л и х т е р Ю. А. Стекло черняховской культуры. Автореферат дисс... канд. ист. наук. - М., 1988. - С. 8), так і з вивчення наміста черняхівської культури в цілому, що провадилося автором. Для порівняння: гама кольорів наміста у західних сарматів Карпатського басейну — теплих відтінків коричневого та рожевого, різного ступеня насиченості, в західнобалтійській та пізньозарубинецькій культурах — переважно червоного.

¹² Tempelman n-M a c z y n s k a. - 1988. - Op. cit. - S. 216.

¹³ Бобровська О.В. Візиготські чоловічі амулети // Археологічні відкриття в Україні 1997-98 рр. - К., 1998. - С. 57.

¹⁴ Б о б р о в с к а я О. В. К вопросу о Черняховских "ведёрковидных" подвесках // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья. Материалы международной конференции. — К., 1991. — С. 227, 228; Бобровська О. В. До питання про черняхівські "відерцеподібні" прикраси // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. - Київ - Львів, 1997. - С. 97-103.

¹⁵ Іноді до взуттєвих відносять пряжки, функція яких неоднозначна. Цілком ймовірно, що ці пряжки від поясів, якими зв'язували ноги покійним з ритуальною метою.

¹⁶ Таке взуття було надзвичайно популярним у сарматів Карпатського басейну II-III ст. н. е.; V a d a y A. Istvánovits E., Kulcsár V. Sarmatian Costume in the Carpatian Basin // Klio. - 1989. — № 1. — Р. 113. Близько середини III ст. н. е. на сході, в районах мешкання східно-сарматських племен з'являється мода на високі шкіряні чоботи, які було заведено прикрашати рядами бісерного гаптування; Я ц е н к о С. А. Основные волны появления новых элементов костюма в Сарматии и политические события I в. до н. э. — III в. н. э. Про происхождение стиля "клуазонне" // Петербургский археологический вестник. - 1993. — № 4. — С. 101. Наприкінці III ст. зникає взуттєва фурнітура й у західносарматській культурі, що,

ймовірно, свідчить про поширення на захід нових моделей взуття. У населення півдня Східної Європи, де знайдені фрагменти шкіряних поясів, відсутні згадки про залишки взуттєвої шкіри.

¹⁷ "Емансіповане" становище жінок викликано умовами кочового способу життя та побуту, вимушеною участю у чоловічих заняттях. Історичний епізод, що датується кінцем III ст., сповіщає про участь на боці готів у битві проти римлян жінок у чоловічому вбранні - сарматок (?). Яценко С. А. К реконструкции женской плечевой одежды Сарматии // Советская археология. — 1987. — № 3. — С. 173.

¹⁸ Використання допоміжних ременів для носіння зброї передбачалось у попередні часи й для західних сарматів. На користь існування плечового ремня наводилися факти знахідок намистин-гудзиків на грудях померлих воїнів. Тобто принаймні до III ст. у цьому регіоні ще не використовували розподільних ременів з пряжками для кріплення зброї. Vaday, Istvanovits, Kulcsar. — Op. cit. — S. 112; Романовська М. А. Аланское погребение из Ставрополя // Краткие сообщения Института археологии. - 1986. - 186. - С. 77-80; Яценко С. А. Указ. соч. - С. 173-174.

¹⁹ Ammian. Marc. - XXXI, 17, 21.

²⁰ Левада М. Е. Мечи римского времени Восточноевропейского Барбарикума // Археологичний літопис Лівобережної України. — Полтава, 1998. — № 1—2. — С. 53—58.

²¹ Дзиговський О. М. Сармати на заході степового Причорномор'я наприкінці I ст. до н. е. — IV ст. н. е. — К., 1993. - С. 124; Гороховский Е. Л. Некоторые проблемы хронологии юга Восточной Европы позднеимской эпохи — начала раннего средневековья. Черняховская культура и ее окружение // Проблеми вивчення та охорони пам'яток археології Київщини. Тези доповідей першої науково-практичної конференції. - Білогірська. Жовтень 1991 р. - К., 1991. - С. 32-35.

²² Можливо, відлунням "гданської" моди носіння парних стегових ременів у жіночому костюмі стає їх включення до середньовічного "готського" костюма, зокрема у Криму. При цьому, один з ременів трансформувався у парадний широкий пояс з розкішною масивною пряжкою, призначений для верхнього одягу, а другий — для поясного одягу. Див.: Хай-рединова Э. Женский костюм с орлиноголовыми пряжками второй половины VI—VII в. по материалам могильника у с. Лучистое // Тезисы докладов Международной конференции "Византия и Крым". — Симферополь, 1997. — С. 87—89.

²³ Рикман Э. А. Указ. соч. - С. 25.

²⁴ Традиційна точка зору пов'язує розділ "готів" з їх приходом до Північного Причорномор'я. Кордоном племінних об'єднань служив Дністер або Дніпро. Див.: Буданова В. П. Готы в эпоху Великого переселения народов. - М., 1990. — С. 59—60.

²⁵ Звичайний набір намиста вміщував в цей час скляні біконічні маленькі, кубооктаедричні, гвинтоподібні синього кольору та сердоликові призматичні прикраси.